

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. М. Матях (Київ)

Історія українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина»

Найбільш гучним, ефективним явищем в історії українського народу називав М. С. Грушевський українське козацтво¹, початки якого датуються кінцем XV ст. Вивченням цього феномену ще у XVI—XVII ст. займалися польські історики. Початком XVIII ст. датується поява вітчизняного козацького літописання. Чимале місце займала козакознавча тематика в дослідженнях таких корифеїв історичної думки, як Д. М. Бантиш-Каменський, Г. Ф. Міллер, М. А. Маркевич, А. О. Скальковський, М. І. Костомаров, С. М. Соловйов, І. М. Каманін, В. Б. Антонович, П. О. Куліш, М. С. Грушевський, Д. І. Яворницький та ін. Водночас «навіть чи можна назвати іншу проблему,— зазначав В. О. Голобуцький,— пов'язану з вивченням далекого минулого українського народу, яка була б предметом таких запеклих суперечок, такої гострої боротьби думок»².

Незважаючи на наявність великої кількості історичних студій, ця проблема з ряду об'єктивних та суб'єктивних причин залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії*.

Вагомий вклад у дослідження козацької проблематики вніс перший український історичний журнал «Киевская старина» — єдиний наприкінці XIX ст. легальний друкований науковий орган, який видавався у Києві у 1882—1906 рр. і відіграв помітну роль у розробці та популяризації знань з минулого України. На його сторінках тема українського козацтва була однією з провідних протягом усього періоду існування часопису. Відомий український історіограф Д. Дорошенко констатував, що саме «Киевская старина» надрукувала «по історії козацького періоду нашої історії» найбільшу кількість матеріалів³. Проте і досі ця величезна наукова спадщина практично залишається поза увагою вітчизняної історіографії.

Публікації «Киевской старины» охоплювали досить широкий спектр питань — від витоків українського козацтва до останніх часів існування Запорозької Січі. Зрозуміло, вони не були рівноцінними ні за актуальністю та глибиною порушених проблем, ні за характером та науковою значимістю. Серед них зустрічаються як глибокі дослідження, добре аргументовані статті, так і невеликі замітки та локальні, епізодичні повідомлення.

У даній розвідці акцентуватимемо увагу читача на основних проблемах українського козакознавства, що знайшли відображення на сторінках «Киевской старины». Серед них однією з провідних є проблема виникнення козацтва та еволюції його в окремий стан феодального суспільства. Її розробці присвятили свої статті І. Новиць-

¹ Грушевський М. Історія українського козацтва. — СПб., 1913. — Т. I. — С. 5.

² Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво. — К., 1957. — С. 3.

* Ця думка неодноразово висловлювалася учасниками міжнародної конференції «Українське козацтво: витoki, еволюція, спадщина» (Київ — Дніпропетровськ, травень 1991 р.).

³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — С. 160.

кий, О. Стороженко, Л. В. Падалка та інші дослідники⁴. Вони розглядали козацтво як явище, притаманне з XV ст. як для земель, що входили до складу Російської держави, так і тих, на які поширювалася влада Великого князівства Литовського⁵. Зокрема, І. Житецький вбачав у козацтві «найважливіше етнографічне явище часів литовців...»⁶. У публікаціях журналу гострій критиці піддавався погляд на козацтво (який тривалий час побутував серед певних кіл суспільства і навіть став провідною тезою офіційної польської історіографії) як дику, свавільну силу, що займалася винятково розбоєм чи, в кращому випадку, могла згодитися тільки на роль панського слуги⁷.

Автори статей прагнули з'ясувати походження слова «козак». Поряд із застарілим, примітивним тлумаченням його від слова «коза» (поширеним, до речі, у розвідках Д. І. Яворницького) деякі з них робили спроби знайти наукове пояснення цього етноніму.

Так, Л. Падалка вважав, що ця назва перейшла від татар, де подібний термін означав нижчий клас вільного військового стану. Проте, на його думку, в різних областях слову «козак» надавалося два різних тлумачення: по-перше, людини вільної, що виконувала певні обов'язки військової прикордонної служби, і, по-друге, вільного дрібного землевласника⁸. Характеризуючи українське козацтво, яке з кінця XV ст. існувало «в південних порубіжних землях литовської Русі», дослідник писав, що воно створювалося і розвивалося під впливом таких факторів, які зумовили його особливий побут та внутрішній устрій: необхідності захисту південноукраїнських земель від постійних вторгнень татар, особливостей території його поширення та внутрішніх розпорядків Великого князівства Литовського і, нарешті, етнографічних особливостей південно-західних «руських слов'ян». «Завдяки саме цим певним умовам,— зазначав Л. В. Падалка,— воно з ступеня незначної верстви, що жила промислами і війною з татарами, піднялося на високий ступінь цілого народу, який ознаменував себе багатьма знаменитими діяннями і мав свою славу історію»⁹.

Працю Л. Падалки «Походження запорізького козацтва» високо оцінював М. С. Грушевський. «При деяких помилках і неповноті наукового апарату,— писав він,— вона помітна своїм прагненням простежити історію козацтва зовсім незалежно від традиції на фоні соціально-економічних відносин східної України». Анонімістю публікації та не зовсім вдалою структурою пояснював учений той факт, що вона не привернула тієї уваги, на яку по праву заслуговувала¹⁰.

На сторінках журналу знаходимо також яскраву характеристику козацтва як особливого стану в українських староствах. Ст. Качала, зокрема, вважав його організаторами двох гетьманів: Євстафія Дашковича, старости канівського і черкаського, і Предслава Ланцкорон-

⁴ Новицкий И. Князья Ружинские // Киевская старина.— 1882.— № 4.— С. 58—84; Происхождение запорожского казачества // Там же.— 1884.— № 8.— С. 580—608; № 9.— С. 27—52 (стаття Л. В. Падалки); Стороженко А. Свод данных о Яне Орышевском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Там же.— 1897.— № 1.— С. 124—125; Стороженко А. Князь Д. И. Вишневецкий // Там же.— 1897.— № 2.— С. 519—524; Стороженко А. Киев триста лет назад // Там же.— 1894.— № 2.— С. 204—230; та ін.

⁵ Происхождение запорожского казачества // Киевская старина.— 1884.— № 8.— С. 580.

⁶ Житецкий И. Смена народностей в Южной России: (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина.— 1884.— № 9.— С. 6.

⁷ Очерк истории Юго-Западной Руси // Киевская старина.— 1885.— № 2.— С. 287; Антонович В. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме // Там же.— № 5.— С. 51—52; та ін.

⁸ Происхождение запорожского казачества // Киевская старина.— 1884.— № 8.— С. 580—582.

⁹ Там же.— С. 583.

¹⁰ Грушевский М. Указ. соч.— С. 10.

ського, старости хмельницького¹¹. Цю точку зору рішуче заперечував В. Б. Антонович. Аналізуючи праці перших дослідників історії козацтва, він дійшов висновку, що, «користуючись неясними і неточними натяками польських письменників, вони приписували звання козацького гетьмана будь-якій особі, про яку знайшли відомості, що вона керувала яким-небудь козацьким загоном або навіть будь-яким ополченням, помилково названим козацьким; таким чином склався для XVI століття ряд уявних козацьких гетьманів, до числа яких були записані і старости українні: Дашкович, Лянцкоронський, Вишневецькі і т. д.»¹². На думку дослідника, причина цього полягала як у відсутності документальних даних про початки існування українського козацтва, так і у механічному перенесенні суспільного устрою козацтва часів Хмельниччини на проміжок часу до половини XVII ст.¹³

У своїх дослідженнях автори також приділяли значну увагу шляхам формування козацтва як окремого стану феодального суспільства. «Ходили в козаки не тільки руські міщани і селяни,— зазначав, наприклад, С. Качала,— пригноблені шляхтою або примушувані до панщини, але й дрібна шляхта, що наймитувала у знатних панів. Часто траплялося, що міста, крім встановлених законом повинностей, потерпали ще від свавілля старост і воевод, внаслідок чого міщани, особливо молоді і менш заможні, приставали до козацтва. Були й такі, які просто бажали битися з невірними в славу Божу, або для своєї власної слави»¹⁴. Далі дослідник підкреслював, що на початку існування українського козацтва ще не було тієї суспільної та національної ворожнечі, що згодом розділила козаків та шляхту на два антагоністичних табори. Проте автори інших публікацій вбачали причину масових втеч селян та міщан наприкінці XV — на початку XVI ст. в південні степи України у посиленні феодального та національного гніту на українських землях з боку панівних верств Речі Посполитої¹⁵.

Деякі дослідники вважали, що з оформленням козацтва як окремого стану дедалі чіткіше простежувалися елементи відродження віщого та общинного права Давньоруської держави, яким поступово надавалася перевага над шляхетською юрисдикцією¹⁶. Насамперед це знаходило вияв у таких суспільних ідеалах українського козацтва, як повна особиста незалежність, необмежене право земельної власності, самоврядування, основане на засадах виборності, власний суд, повна рівність усіх членів суспільства, презирливе ставлення до привілеїв та походження, спільний захист від зовнішніх ворогів. Ці форми суспільних відносин мали місце в полковому устрої на Україні, куренях у Запорозжжі, військових радах, Коші Війська Запорозького.

Простежуючи процес виникнення запорозького козацтва як особливого різновиду (типу) козацького товариства, Л. В. Падалка датував цю подію кінцем XVI ст.¹⁷ Він розглядав «двокий рух українського козацтва, в бік Запорозжжя — військовий і промисловий»¹⁸. Своєрідним рубежем в еволюції козацтва автор вважав Люблінську унію 1569 р. «В міру застосування в степовій смузі,— писав він,— у

¹¹ Очерк истории Юго-Западной Руси // Киевская старина.— 1885.— № 2.— С. 288.

¹² Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина.— 1883.— № 5.— С. 140—141.

¹³ Там же.— С. 141.

¹⁴ Очерк истории Юго-Западной Руси // Киевская старина.— 1885.— № 2.— С. 298.

¹⁵ Антонович В. Грановщина: (Эпизод из истории Брацлавской Украины) // Киевская старина.— 1888.— № 1—3.— С. 75—93; Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины // Там же.— 1894, 1895; та ін.

¹⁶ Происхождение запорожского казачества // Киевская старина.— 1884.— № 8.— С. 587; Очерк истории Юго-Западной Руси // Там же.— 1885.— № 2.— С. 291—301.

¹⁷ Происхождение запорожского казачества // Киевская старина.— 1884.— № 8.— С. 590.

¹⁸ Там же.— С. 591.

колишньому Великому князівстві Литовському польського державного і суспільного ладу і обмеження земельних прав і свободи українного населення, яке слідувало за цим, воно з подвоєною силою збігається до лав козацтва; в свою чергу, козацтво під впливом зовнішніх обставин і в результаті накопичення власної енергії вступає в нову фазу свого розвитку і виявляє себе з більшою силою в середині і поза державою»¹⁹.

Характеризуючи реформу С. Баторія, Л. В. Падалка відзначав ті помилкові твердження, яких припускалися в її оцінці автори деяких досліджень з історії запорозького козацтва. Насамперед, на його думку, вони стосуються суті та часу реформи. Розглядаючи її як крок до радикальної зміни тодішнього суспільного устрою України, дослідник вказував на двоякість її цілей. Він дійшов висновку, що саме завдяки її втіленню в життя «українні насельники, які не ввійшли до 6-тисячного реєстру, не бажаючи підкорятися поміщицькій владі, вступили тепер на шлях відкритого невизнання над собою влади Польщі»²⁰. В свою чергу, це привело до виникнення за дніпровими порогами постійної вільної козацької общини, що знаменувало собою нову епоху в розвитку українського козацтва. Автор підкреслював, що «запорозьке козацтво виникло під сукупним впливом тих самих факторів, які створювали і українне козацтво»²¹.

Питання про час виникнення та місцезнаходження першої Запорозької Січі тривалий час було дискусійним в українській історіографії. Неодноразово воно порушувалося в надрукованих на сторінках «Киевской старины» працях Д. І. Яворницького, в яких він припускав існування восьми запорозьких січей, перша з яких, на його думку, розміщувалася на Хортиці²². Автор подав яскравий топографічний опис місцевостей, пов'язаних з існуванням Запорозьких Січей, розглянувши дані відповідних археологічних розкопок. Проте деяким працям Д. І. Яворницького, опублікованим у журналі «Киевская старина», притаманний ескізний, описовий характер, у них відсутня наукова аргументація (зокрема, маються на увазі такі публікації, як «Запорозька печера над Дніпром» (1885, № 5), «Життя запорозьких козаків за розповідями сучасника — очевидця» (1883, № 11) та ін.).

Вигідно контрастують з ними дослідження Л. Падалки «З питання про існування Запорозької Січі в перші часи козацтва» (1894, № 5, 6) та «Чи була на острові Томаківці Запорозька Січ?» (1893, № 5). В першому з них автор простежує стан висвітлення даного питання в найгрунтовніших працях з історії українського козацтва. Він дійшов висновку, що «...в наукових працях з південноруської історії ми не зустрічаємо даних ні про час, ні про місце Січі в перший час існування запорозького козацтва»²³.

Ставлячи за мету розглянути в своїх працях дані, що відносяться до питання про існування Запорозької Січі на о. Хортиця, Л. Падалка детально зупинився на топографії острова та прилеглих до нього місцевостей, з'ясував топографічне положення о. Мала Хортиця, спростував твердження Д. Яворницького про його ототожнення з Канцеровським острівцем²⁴.

Досліджуючи питання про можливість існування Запорозької Січі на початку XVI ст. на о. Томаківка, дослідник підкреслював, що

¹⁹ Там же.— № 9.— С. 43—44.

²⁰ Там же.— С. 47.

²¹ Там же.— С. 51.

²² Эварницкий Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей // Киевская старина.— 1884.— № 4.— С. 589—608; Эварницкий Д. И. Топографический очерк Запорожья // Там же.— № 9.— С. 31—54, 177—200, 392—422; Эварницкий Д. И. Остров Хортица на реке Днепре (из поездки по запорожским урочищам) // Там же.— 1886.— № 1.— С. 41—90.

²³ Киевская старина.— 1894.— № 5.— С. 258—259.

²⁴ Там же.— С. 262.

остаточне його вирішення ускладнювалося внаслідок неповноти та недостатньої точності джерел, зокрема географічних позначень. Він вважав, що визначення о. Томаківка місцем перебування Запорозької Січі ґрунтувалось на «плутаному» повідомленні Мишецького в «Истории о запорожских казаках», яке залишилося поза увагою авторів наступних історичних досліджень.

Л. Падалка також розглядав питання про можливість існування січей на ряді інших островів. Він підкреслював, що «питання про місце Запорозьких Січей затемнене значною мірою близькими за своїм змістом поняттями «січ» і «кіш» і його з'ясування має велике значення в історії розвитку запорозького козацтва»²⁵. Л. Падалка вважав, що з цього питання в історичній літературі існувало дві точки зору: «кіш» відображає поняття місця, тоді як «січ», на думку Рігельмана, відноситься до військового управління, а на думку Кареліна, — безпосередньо до війська. Скальковський, який був виразником іншого погляду, не знаходячи різниці між цими поняттями, схилявся, однак, надавати переносне значення слову «кіш», яке розумів як «община»²⁶. Він вважав, проте, що всі ці думки висловлені без «об'єктивних підстав», і намагався пояснити різницю між поняттями «кіш» та «січ» на основі їх етимологічного тлумачення.

В результаті проведених спостережень Л. Падалка дійшов висновку, що протягом XVI — початку XVII ст. не існувало ні Хортицької, ні Томаківської Січі. В першому випадку «викладені дані дають змогу говорити тільки про збірні пункти запорозьців на Хортицьких о-вах з прилеглими місцевостями, а не Хортицьку Запорозьку Січ»²⁷. Його висновки ґрунтувалися на критичному аналізі великої кількості історичних джерел та літератури і вивченні даних археологічних розкопок. Отже, в даному випадку маємо справу з достатньо аргументованим викладом своєї точки зору на питання про існування та місцезнаходження Січі в початковий період історії запорозького козацтва.

Чимало місця на сторінках «Киевской старины» відводилося першим козацьким повстанням. Спробою нового підходу до розгляду цієї теми привертає увагу розвідка Ф. Ніколайчика, вміщена в березневій та квітневій книжках журналу за 1884 р.²⁸ На основі документального матеріалу, досліджень писемних пам'яток та повідомлень сучасників автор зробив спробу послідовно відтворити хід перших козацьких рухів, розкрити причини, що спонукали до їх виникнення, та показати значення цих подій для подальшої історії українського народу. Першопричину виникнення козацько-селянських війн кінця XVI ст. дослідник вбачав у становищі українського козацтва в державному устрої Речі Посполитої. «Козацтво найвищою стороною свого життя, — писав він, — неспростовно доводить, що воно було виразником державно-суспільних ідеалів південноросійського народу, а ці ідеали йшли врозріз з державним ладом Польщі, що історично склався. Щоправда, там і тут в основі найвищих устремлінь лежали найширша свобода і рівноправність, але за поняттям козацтва вона повинна була доходити до найнижчих прошарків і членів общини, в державному ж ладі Польщі свобода була уділом дуже небагатьох, саме одного шляхетського стану»²⁹.

Він спростував твердження своїх попередників, які пов'язували перші козацькі повстання винятково з релігійним фактором, підкреслюючи, що їх витоки слід шукати значно раніше й глибше. Автор

²⁵ Там же. — № 6. — С. 458.

²⁶ Там же. — С. 460.

²⁷ Там же. — № 5. — С. 276.

²⁸ Николайчик Ф. Первые казачьи движения в Речи Посполитой (1591—1596 гг.) // Киевская старина. — 1884. — № 3. — С. 423—442; № 4. — С. 525—564.

²⁹ Там же. — С. 423.

намагався простежити характер народних повстань під проводом К. Косинського, Д. Наливайка та С. Лободи, розкрити соціальний склад їх учасників. Однак, показуючи недоліки перших козацьких повстань, він дійшов висновку, що «за масштабом перших козацьких рухів організовувалися всі наступні, розширюючись поступово у зовнішньому ході своїх дій, зміцнюючись в основних своїх принципах і набуваючи нарешті характеру загальнонародних рухів»^{29а}. У повстанні під проводом Лободи і Наливайка дослідник вбачав перші паростки майбутньої Хмельниччини³⁰.

В 1889 р. у «Киевской старине» російською мовою було опубліковано «Щоденник комісії або експедиції проти Війська Запорозького. 1625»³¹.

Про значення цієї пам'ятки В. Б. Антонович писав: «Факт, про який розповідається у підготовленому до видання щоденнику: повстання козацького гетьмана Жмайла і приборкання його польським гетьманом Конецпольським, залишений у тіні як козацькими літописцями, так і польськими істориками. Звичайно ми зустрічаємо тільки посилення на Куруковський договір, що довго потім служив польському уряду нібито нормою для регулювання козацьких відносин, але повстання, що дало привід для укладення цього договору, залишалося довго зовсім майже невідомим»³². З матеріалами щоденника перегукуються ще дві публікації журналу, присвячені з'ясуванню місця укладення договору, — замітка священника Никифорова, надрукована в 1885 р.³³, та історіографічна довідка Ф. Ніколайчика, яка передувала публікації вищезазначеного щоденника³⁴. Автор останньої полемізував з Никифоровим щодо згаданого питання.

Як відомо, введення у 1596 р. унії спричинило посилення релігійного фактора як одного з мотивів селянсько-козацьких заворушень. Про участь запорозького козацтва у боротьбі за встановлення православної митрополії у Києві в 1620 р. розповів протоієрей П. Орловський³⁵.

В «Киевской старине» знаходимо й згадки про похід козаків у 1612 р. у Росію. Проте навряд чи правомірний висновок робить автор статті, стверджуючи, що основним мотивом цієї акції «була проста погоня за щастям і наживою...»³⁶.

На сторінках журналу наводяться цікаві подробиці внутрішнього розпорядку та адміністративного поділу Запорозької Січі³⁷, системи судочинства на Запорожжі³⁸, побутових подробиць життя та за-

^{29а} Там же.— С. 421.

³⁰ Там же.— С. 564.

³¹ Киевская старина.— 1889.— № 10.— С. 53—62.

³² Антонович В. Б. Предисловие // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.— С. XXIX—XXX.

³³ Никифоров В. Куруковский договор казаков с поляками 1625 года // Киевская старина.— 1885.— № 4.— С. 767—773.

³⁴ Николайчик Ф. Новый источник о казацком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора // Киевская старина.— 1889.— № 10.— С. 52—69.

³⁵ Орловский Петр. Участие запорожских казаков в восстановлении (нерусалимским патриархом Феофаном) православной южнорусской иерархии в 1620 году // Киевская старина.— 1905.— № 10.— С. 133—141.

³⁶ В. Д. Поход казаков в Северную Россию в начале XVII в. // Киевская старина.— 1900.— № 5.— С. 259—269.

³⁷ Скальковский А. К истории Запорожья // Киевская старина.— 1882.— № 7.— С. 178—180; Скальковский А. К истории Запорожья: Порубежные любезности // Там же.— № 10.— С. 159—166; Скальковский А. К истории Запорожья: Внутренние распоряжения // Там же.— № 12.— С. 527—537; Андриевский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в.: (По современным описаниям) // Там же.— 1883.— № 5.— С. 127—139.

³⁸ Скальковский А. Как судили и рядили в Сечи Запорожской // Киевская старина.— 1886.— № 3.— С. 604—621; Д-ский А. Система карательных мер в Запорожье: Историко-юридический очерк // Там же.— 1893.— № 2.— С. 209—239; № 3.— С. 442—459.

нять козацької общини, вірувань запорожців³⁹, освітнього рівня козаків⁴⁰ тощо.

Певний інтерес становлять матеріали про розорення старої Запорозької Січі в травні 1709 р.⁴¹ та використання українських козаків урядом Петра I на будівельних роботах⁴².

У 1904 р. в «Киевской старине» (№ 7—9) було надруковано рукопис «Ведение о действительных полковой, сотенной и городской старшине в полках малороссийских обретающихся; о наличных и отлучных, и в которых имянно каких чинов неопределено», виявлений Ф. Д. Ніколайчиком у відділі рукописів Рум'янцевського музею, в якому наводиться особовий склад козацької старшини всіх українських полків та сотень за 1725 р. У часописі також вміщено цікаві матеріали про несення козаками прикордонної та дипломатичної служби на східних рубежах Російської держави⁴³. У вересневому номері журналу за 1884 р. О. М. Лазаревський опублікував документ «Запорожская реляция о победе над турецким флотом в днепровских гирлах», свідчення якого доповнюються побудованою на основі архівних джерел статтею А. Скальковського «Дунайці»⁴⁴, в якій розповідається про походи запорожців проти турків у 1771—1774 рр. Вперше ця праця була надрукована в «Чтениях в императорском обществе истории и древностей российских» у 1854 р.

Не менший інтерес становить листування запорозьких козаків з П. Орликом та кримським ханом у 1730 р.⁴⁵ Ці матеріали були виявлені А. О. Скальковським у приватних архівах і вперше введені до наукового обігу редакцією журналу.

Важливо також виділити статтю Д. І. Яворницького «Архівні матеріали для історії Запорожжя» (1886, № 7), в якій автор зробив огляд джерел з історії запорозького козацтва, що зберігалися в архівосховищах Москви та Петербурга і проливали світло на взаємовідносини Запорожжя з Московією, польським урядом та сусідніми державами, а також між Кошем Запорозьким та малоросійськими гетьманами.

Ми навмисне не зупиняємося на Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. та участі в ній козацтва, оскільки ця проблема знайшла в «Киевской старине» настільки широке висвітлення, що може стати темою окремого дослідження. Зазначимо лише, що більшість авторів одностайні в тому, що саме за часів Хмельниччини За-

³⁹ А-в. Отрывочные заметки о запорожской старине // Киевская старина.— 1884.— № 9.— С. 165—168; Запорожский храм в Новомосковске // Там же.— 1888.— Т. 20.— С. 41—48; С-к о Н. О дозволенні сыновьям священников вступать в казачье сословие со званием значкового товарища // Там же.— С. 28—30; Довнар-Запольский М. Жалованье запорожцам и количество полков их до 1648 г. // Там же.— 1896.— № 2.— С. 53—56; Как получали запорожцы денежное и хлебное свое жалованье // Там же.— 1883.— № 8.— С. 751—755; Молчановский Н. Английское известие 1736 г. о запорожцах // Там же.— 1889.— № 12.— С. 444—447; Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о казаках и Б. Хмельницком (1656 г.) // Там же.— 1900.— № 1.— С. 62—75; Н. Б. К характеристике казаков первой половины XVII в. // Там же.— 1896.— № 2.— С. 56—61; Походное вооружение гетманского казака в 1735 г. // Там же.— 1901.— № 2.— С. 78; Перетц В. Четыре документа к истории украинского казачества // Там же.— 1905.— № 2.— С. 128—131 та ін.

⁴⁰ О. Л. Один из питомцев Сечевой школы // Киевская старина.— 1905.— № 2.— С. 128—131; Щербина В. Сечевая школа // Там же.— 1891.— № 9.— С. 491—492.

⁴¹ Беляшевский Н. Взятие и разорение Запорожской Сечи в мае 1709 г. // Киевская старина.— 1896.— № 5.— С. 35—39.

⁴² Объяснение полковника И. Черняка о работах казаков на Ладозском канале // Киевская старина.— 1884.— № 5.— С. 117—122; Багалея Д. И. Дополнительное сведение о бывших на Ладозском канале казаках // Там же.— № 10.— С. 357—361.

⁴³ Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского // Киевская старина.— 1886.— № 2.— С. 327—349.

⁴⁴ Скальковский А. Дунайцы // Киевская старина.— 1885.— № 1.— С. 117—132.

⁴⁵ Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина.— 1882.— № 4.— С. 106—132.

порозька Січ досягла найбільшої могутності, перетворившись на своєрідне військово-політичне державне утворення.

Значну увагу дослідників, що співробітничали в «Киевской старине», привернули події, пов'язані з реформами Катерини II в Слобідській Україні, найвідчутнішими наслідками яких стали ліквідація автономії України та поширення кріпосницького гніту на Лівобережжя. Ці події та відношення до них козацтва відображені в публікаціях І. Теличенка⁴⁶. Автор наголошував на різниці в характері протесту козацької старшини та широких мас рядового козацтва, вбачаючи головні мотиви останнього в неспроможності населення сплачувати грошові податки. В іншій праці дослідник підійшов ближче до розуміння тих змін, що сталися в суспільно-становому становищі козацтва у другій половині XVIII ст. «...Козацтво, ввійшовши до складу нового політичного тіла,— писав він,— втратило свої історичні функції. Протягом понад півстоліття його основи були розхитані, а нові порядки не давали йому ніякого опору, і воно, так сказати, перетворюючись в іншу масу, повільно скидало з себе свої соціальні оболонки»⁴⁷. Далі автор відзначав, що в цей період козаки являли собою «клас дрібних землевласників, що стояв серед двох суспільних груп: шляхетства і посполитих»⁴⁸. Підводячи підсумки огляду станових потреб і побажань козацтва, І. Теличенко підкреслював, що насамперед вони стосувалися вирішення економічних питань і значно меншою мірою торкалися питань політичних і соціальних⁴⁹.

Економічні вимоги козацтва підтверджував і документ, датований 1768 р. і виявлений П. Кітициним в одному з архівів Полтавської губернії⁵⁰. Однак інші висновки напрошуються після ознайомлення з «Наказами малоросійським депутатам», на що неодноразово вказувалося в сучасній українській історіографії. Так, аналізуючи накази від козацького стану, В. А. Смолій акцентує увагу на обґрунтуванні ними політичних прав, здобутих у ході Визвольної війни, зокрема, відновленні інституту гетьманства, виборності старшини «вільними голосами», поверненні до правових норм, що побутували в українському суспільстві під час війни⁵¹. Не може не викликати заперечення й концептуальна оцінка І. Теличенком реформ Катерини II як своєрідного блага для України, що нібито допомогло їй скинути пута свого «архаїчного устрою», в той час як друга половина XVIII ст. практично стала для українського народу часом втрати його етнічної державності. Зокрема, на це вказував М. В. Стороженко, вважаючи, що це була «епоха повного внутрішнього злиття Малоросії з іншими областями обширної Російської імперії»⁵².

Досить широке відображення на сторінках «Киевской старины» знайшла проблема останніх часів існування українського козацтва і ліквідації Запорозької Січі. Її дослідженню присвячено ряд статей та заміток, а також публікацій документального характеру⁵³. Зі сторі-

⁴⁶ Теличенко И. Протест слободской старшины и казаков против реформы 1765 г. // Киевская старина.— 1888.— Т. 20.— С. 244—270; Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиан в эпоху екатерининской комиссии. Гл. V. Казаки // Там же.— 1891.— № 2.— С. 232—254.

⁴⁷ Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиан в эпоху екатерининской комиссии.— С. 233.

⁴⁸ Там же.— С. 235.

⁴⁹ Там же.— С. 248.

⁵⁰ Голос запорожского депутата во всероссийском собрании депутатов 1768 г. // Киевская старина.— 1883.— № 3.— С. 683—687.

⁵¹ Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн.— 1991.— № 5.— С. 70—71.

⁵² Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина.— 1891.— № 3.— С. 478.

⁵³ Два документа о состоянии малороссийского казачества в половине XVIII ст. // Киевская старина.— 1882.— № 10.— С. 126—133; Из времен упадка Запорожья // Там же.— 1887.— № 8.— С. 783—787; К характеристике эпохи уничтожения казачества //

нок журналу постають яскраві картини побуту та устрою Запорозжя кінця XVIII ст., його багаторічної боротьби з самодержавним урядом за збереження цілісності своїх земельних володінь та козацьких «вольностей». Автори публікацій прагнули з'ясувати причини занепаду Запорозжя та втрати ним колишньої ролі своєрідної козацької республіки.

На сторінках «Киевской старины» вперше було надруковано ряд документів про те, що після ліквідації Запорозької Січі великі земельні угіддя стали власністю представників привілейованих верств російського суспільства, насамперед вищих сановників — безпосередніх організаторів та учасників акції знищення українського козацтва. Так, у серпневій книжці журналу за 1882 р. вміщено інструкцію про розподіл цих земель з розрахунку від 1500 до 12000 десятин на людину за мізерну платню. Таким чином лівова їх частка дісталася графу Потьомкіну, генерал-прокурору Вяземському, князю Прозоровському⁵⁴. Цей список продовжує знайдена Манджурою «Ведомость, учиненная в азовской губернской канцелярии, коликое число в Екатеринославском уезде состоят вновь отведенные к отводу назначенных помещикам земель», датована 1776 р., яка становить інтерес для вивчення історії заселення Новоросійського краю⁵⁵.

Однак ліквідацією Запорозької Січі не вичерпується козацька проблематика в журналі «Киевская старина». Автори окремих публікацій прагнули простежити процес перетворення козаків на гусар та інші регулярні війська, з одного боку, та на кріпосних і казенних селян, — з іншого, а також поступової еволюції козацької верхівки у дворянство⁵⁶, тобто тих питань, постановка яких була новою в українській історіографії. Особливо багато матеріалу для дослідження процесу перетворення козацької старшини наприкінці XVII—XVIII ст. в нову категорію — козацьку аристократію — дають матеріали т. з. генеалогічного характеру, в яких на прикладі історії окремого родовету показано найзначніші перипетії важливих історичних періодів⁵⁷.

Ряд публікацій журналу присвячено переселенню українських козаків після ліквідації Запорозжя за межі споконвічних козацьких володінь — на Тамань, землі по р. Буг, за Дунай⁵⁸. Так, у 1883 р. в

Там же.—1882.—№ 11.—С. 382—389; Лазаревский А. Запорожье в конце XVIII века // Там же.—1889.—№ 12.—С. 633—637; Твердохлебов А. Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений // Там же.—1886.—№ 12.—С. 749—756; Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья: (Эпизод из его пограничных споров с б. Слободскою Україною) // Там же.—1883.—№ 12.—С. 609—636; та ін.

⁵⁴ Матеріали для історії б. Запорожжя // Киевская старина.—1882.—№ 8.—С. 323—339.

⁵⁵ Багалей Д. Наследники запорожских земель // Киевская старина.—1885.—№ 4.—С. 783—790.

⁵⁶ Востоков А. Полтавский полковник Иван Черняк // Киевская старина.—1889.—№ 10.—С. 1—17; Лучицкий И. К истории казачества в начале XVIII в. // Там же.—1891.—№ 3.—С. 506—507; Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение казачьей старшины в дворянство // Там же.—1897.—№ 1—4; Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века // Там же.—№ 4, 6, 10, 11, 12; Распоряжение князя А. И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников» // Там же.—1902.—№ 2.—С. 83—88; Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Там же.—1891.—№ 3.—С. 478—493; та ін.

⁵⁷ Щербина В. Судьба одной знатной казачьей фамилии // Киевская старина.—1891.—№ 4.—С. 122—126; Стороженко Н. К истории рода Свечек // Там же.—1887.—№ 11.—С. 508—584; Онацкий Д. К. К родословной Полуботков // Там же.—№ 2.—С. 365—366; та ін.

⁵⁸ Василенко В. Из народных воспоминаний об М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах // Киевская старина.—1883.—№ 1.—С. 203—207; Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань // Там же.—1891.—№ 7.—С. 133—141; Мороз Д. Как справляли черноморцы свое новоселье на Тамани и какие были по сему случаю речи и песни // Там же.—1883.—№ 1.—С. 203—207; Лобачевский В. Бугское каза-

«Киевской старине» була надрукована стаття Ф. Кондратовича * «Задунайська Січ»⁵⁹, побудована в основному на спогадах старого козака Коломийця, в якій наводяться цікаві свідчення про становище і побут задунайських запорожців, суспільний та адміністративний устрій Задунайської Січі в останній чверті XVIII — на початку XIX ст. Автор так пояснював актуальність постановки даного питання: «Історія запорожців за Дунаєм не може не бути для нас цікавою, з одного боку, тому, що Задунайська Січ являла собою уцілілий майже до половини XIX ст. уламок відомої народної організації, що існувала зовсім самостійно і зберігала до кінця свій оригінальний суспільний склад... і, з другого боку, що ми не можемо залишати без уваги долю цієї української еміграції, яка вирішила бравувати всі ті національні і суспільні незручності, які виникли для неї з переселенням у Туреччину»⁶⁰.

Автор зробив спробу дати якомога повніший нарис про перебування запорожців за Дунаєм від часу заснування Задунайської Січі до її знищення. Простежуючи історію задунайських козаків, він дійшов висновку, що ця козацька община завжди зберігала характерні риси, притаманні українській козацькій республіці на Запорозжжі: суто військовий напівчернечий характер, виборність і відповідну структуру органів управління, організацію економіки і т. п., але значною мірою втратила у воєнному відношенні, що пояснювалося як умовами, на яких прийняв козаків турецький уряд, так і соціальними та економічними причинами. Автор вказував також на відсутність у задунайських козаків звичної козацької атрибутики. Водночас він відзначав появу нових рис в економічній організації Задунайської Січі — спробу переходу до землеробства, значний розвиток приватної власності та підприємливості, ходіння на заробітки, помітно більший, ніж у Запорозжжі, процес диференціації козацтва на «дуків» та «голоту»⁶¹.

Матеріали цієї статті доповнюються публікаціями О. М. Лазаревського⁶² та П. П. Короленка⁶³. Останній розглядав історію задунайських запорожців крізь призму російсько-турецьких взаємовідносин кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Так у загальних рисах виглядає стан справ з відтворенням на сторінках журналу «Киевская старина» козацької проблематики. Автор не ставив за мету дати детальний огляд усіх публікацій з історії козацтва, надрукованих у часописі. Завдання полягало в іншому — аналізуючи матеріали журналу, накреслити основні напрями, за якими відбувалося вивчення історії українського козацтва. При цьому автор намагався відійти від традиційного в історіографічному аналізі методу оцінювати науковий доробок попередників насамперед за принципом відсутності в їх працях ряду елементів чи концептуальних положень, притаманних більш пізньому етапу розвитку історичної науки, а показати перш за все конкретні досягнення дослідників у певний проміжок часу, звичайно, не ігноруючи при цьому наявності застарілих поглядів чи хибних оцінок.

чество и военные поселения (летописные наброски) // Там же.— 1887.— № 12.— С. 591—626; Рудковский А. Сведения о бугских казаках // Там же.— 1882.— № 11.— С. 389—391; та ін.

* Псевдонім Ф. Вовка.

⁵⁹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина.— 1883.— № 1.— С. 27—66; № 2.— С. 269—300; № 4.— С. 728—773.

⁶⁰ Там же.— № 1.— С. 28—29.

⁶¹ Там же.— № 4.— С. 731, 732, 742.

⁶² А. Л. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина.— 1891.— № 11.— С. 295—299.

⁶³ Короленко П. П. Азовцы // Киевская старина.— 1891.— № 6.— С. 53—74; № 7.— С. 65—194.

В публікаціях журналу відображено здобутки української історіографії кінця XIX — початку XX ст. Більшість авторів прагнула відійти від традиційних схем польської історіографії, на основі нових фактичних даних зробити спробу критичного перегляду висновків праць своїх попередників. Основна увага дослідників зосереджувалася на постановці й вирішенні таких кардинальних проблем, як шляхи виникнення українського козацтва, його еволюції в окремий стан, роль козаків у первинній колонізації великих степових масивів на півдні України, заснування Запорозької Січі як військового, адміністративного і господарського центру запорозького козацтва, участь козаків у народних рухах на Україні в XV—XVIII ст., знищення Запорозької Січі наприкінці XVIII ст. тощо. Вони намагалися по-новому осмислити суть такого неординарного явища, яке являло собою українське козацьке товариство, з'ясувати причини його появи, розглянути військову та господарську діяльність запорожців, простежити процес класової диференціації козацтва та поступовий перехід козацької старшини у дворянство.

Безсумнівним досягненням редакції «Киевской старины» стало введення до наукового обігу великої кількості нових документальних матеріалів з проблем козакознавства.

Слід зауважити, що на сторінках журналу не публікувалося великих теоретико-узагальнюючих праць, в яких комплексно б висвітлювався феномен українського козацтва. Проте це, очевидно, й зрозуміло. Адже мова йде про журнальні публікації, автори яких ставили перед собою конкретне завдання чи проблему, які й намагалися розв'язати з урахуванням досягнень сучасної їм історичної думки та власної дослідницької сумлінності.

Враховуючи сучасний рівень розвитку історичної науки, навряд чи можна повністю погодитися з усіма положеннями розглянутих праць. Проте, певно, й не варто ігнорувати їх у подальших дослідженнях із зазначеної проблематики.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у трьох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).